

UN HOME DEL NOU-CENTS: FRANCESC SALA I DEULOFEU

Per Jordi Serra i Teixidor^(*)

^(*) Departament d'Ensenyament de la Generalitat de Catalunya · jserra36@gmail.com

RESUM:

Francesc Sala i Deulofeu (1877-1951) va ser professor i director de l'Escola Menor de Belles Arts de la Bisbal d'Empordà des del 1923 fins a la seva jubilació l'any 1948. Format a Barcelona, en el moment d'efervescència de les arts decoratives de final del XIX, i impregnat de les divises de "l'obra ben feta", "la bellesa pública" i "l'aprendre fent" del Noucentisme, Sala serà l'artífex de la introducció del dibuix del natural a la Bisbal i de la materialització de la formació tècnica i estètica dels obrers de les indústries d'art, amb la qual s'havia d'aconseguir l'ideal de fer bell allò útil.

PARAULES CLAU:

Noucentisme, Mancomunitat de Catalunya, nova pedagogia de l'art, art i indústria, bellesa pública.

ABSTRACT:

Francesc Sala i Deulofeu (1877-1951) was professor and director of the la Bisbal School of Fine Arts from 1923 until his retirement in 1948. Educated in Barcelona during the ebullient period of decorative arts from the late nineteenth and instilled with the concepts of a "job well done", "the beauty of the surroundings" and "learning by doing" of noucentisme, Sala would become the artifice of the introduction of naturalist drawing in la Bisbal and the impulsor of technical and aesthetic education of the workers within the art industries, which was to work towards the ideal of making everyday things beautiful.

KEYWORDS:

Noucentisme, Commonwealth of Catalonia, new pedagogy of art, art and industry, public beauty.

Recepció: 21/06/2016 · Acceptació: 05/07/2016

"L'opinió afortunadament ja estesa que el dibuix és, sens dubte, un dels principals elements més importants de l'educació, és una prova clara i evident que l'equivocat concepte pel qual el dibuix era considerat com un ornament, o un luxe, ja ha passat a la història.

[...] La utilitat del dibuix, abans que cap altra cosa, té una finalitat individual i social. Pel que fa a la primera, [...] desenvoluparà de manera eficaç la intel·ligència, els sentiments de tot el bo i bell, (el mateix Schopenhauer [...] així ho explica quan parla dels artistes). El dibuix també desenvolupa l'atenció, estimula l'estudi, i la memòria hi és afavorida, ja que té positius resultats en totes les ensenyances. (El desequilibrat Nietzsche, en els seus nervis o aforismes, així ho expressa). [...]

En l'aspecte social, desenrotlla i facilita l'amor al treball. S'aconsegueix la perseverança, l'habilitat i perfecció manual als que ja són iniciats en el gust i el plaer de vèncer obstacles. Dóna esperit d'iniciatives, harmonia de les facultats, el pas fàcil d'allò concret a allò abstracte, del que és particular al que és general i fins i tot als que no són, ni aspiren a ser artistes, els proporcionarà, sens dubte, sensibilitats com l'amor a l'art [...].

Hi ha una altra faceta dintre del mateix dibuix; dirigida especialment a la perfecció de l'obrer manual en el seu ofici, tasca encomanada a les escoles d'aquesta especialitat. Aquestes escoles han de procurar, en primer lloc, millorar en la mesura que els sigui possible les professions característiques de la localitat i amb ensenyaments especials millorar el grau de perfeccionament moral i material dels obrers, amb la bona cooperació dels professors primaris.

La missió pedagògica d'orientar l'adolescent en les seves millors aficions i aptituds té una importància cabdal. Se l'ha de convèncer que, en aquest món, tots hem de complir una sana i santa missió dintre del treball i que perfeccionant-se en qualsevol especialitat pot ser tan útil a la societat exercint un ofici com una carrera; el fet només rau en què ho faci conscientment bé, ja que és preferible ser un bon artesà que un mal metge, etc. [...]"

("¿Es útil el Dibujo...?", *Santa María*, la Bisbal d'Empordà, agost de 1949)

És el mateix Francesc Sala i Deulofeu qui, en un text de maduresa -ha fet setanta-dos anys i aviat obtindrà la jubilació-, i que, per tant, veiem com una síntesi del seu pensament, es refereix a l'educació artística com un element eficaç i indispensable de perfeccionament tant individual com social. Efectivament, les paraules de Sala traspuen tot aquell ideal de compromís cívic, de voluntat de transformació social a través de l'educació, de promoure l'obra ben feta, de la bellesa pública, de la consigna de "l'aprendre fent" que

havien preconitzat els qui donaren volada al Noucentisme; un moviment en el qual Francesc Sala estigué immers i del qual, en major o menor mesura, som hereus.

Quan, el primer de maig de 1923, Francesc Sala i Deulofeu tornarà a la Bisbal, la seva vila de naixença, per prendre-hi possessió de la plaça de director de l'Escola Menor de Belles Arts, trobarà un sòl que ha rebut des de fa temps una pluja fina i persistent, d'aquelles que fan saó; i és que la tasca que Francesc Sala farà al capdavant de l'escola està precedida per tot el treball que en benefici de l'educació estètica del poble ha fet el pintor i pedagog Joan Coromina i Pujol; una activitat silenciosa i fructífera, exercida durant gairebé mig segle sense arronsar-se en cap moment, tot i els molts entrebancs sorgits en aquest vast trajecte.

L'Escola Menor de Belles Arts bisbalenca inicià la seva singladura l'any 1878. És cert que hi hagué anteriors intents per part d'altres professors per establir ensenyaments de dibuix, però no prosperaren; per tant, pensem que podem ben considerar com a primer professor de dibuix i, en definitiva, creador de l'escola, en Joan Coromina i Pujol, un garrotxí que vivia a la Bisbal des de feia uns cinc anys, on s'havia instal·lat procedent de Sant Cristòfol les Fonts (Serra, 2005, p. 35-47)

Justament un any abans de l'obertura de l'escola, el 15 d'abril de 1877, havia nascut a la Bisbal un nen que seria batejat al cap de sis dies amb els noms de Francesc d'Assís, Anastasi i Josep; era fill de Tomàs Sala i Ribas, saltenc de vint-i-vuit anys, i de Laura Deulofeu Vicens, una noia de vint anys nascuda a la Bisbal. Tomàs Sala, el pare de Francesc, feia cap a set anys que s'estava a la Bisbal, en una casa del capdavant del carrer del Pont, i treballava d'hortolà. La mare, Laura Deulofeu, era filla d'un carreter del carrer Nou. Tomàs Sala i Laura Deulofeu s'havien casat el 13 d'abril de 1876, i no gaire més tard del naixement del primer fill marxaran de la Bisbal, suposem que per establir-se a Barcelona, que és des d'on Francesc Sala tornarà als orígens la primavera de 1923.

Quan Francesc Sala arriba a la Bisbal per exercir la docència, porta a les seves espatlles un sòlid bagatge en el terreny de la pedagogia de l'art i una extensa trajectòria professional en el camp dels oficis d'art (metal·listeria, forja, repussats, orfebreria, ebenisteria...) a més de practicar -segons llegim al seu full de mèrits- de manera notabilíssima el gravat, i a la perfecció tant la pintura com l'escultura.

Pel que fa a la formació que rebé el nostre personatge, l'única notícia que tenim és la que dona el mateix Francesc Sala quan -en la semblança que farà de Benet Mercadé en l'homenatge que la Bisbal retrà al pintor l'any 1932- assenyala el pintor Enric Monserdà com a mestre.¹ Monserdà, considerat el successor de Josep Mirabent, es dedicà molt especialment a la realització de grans composicions murals de temàtica religiosa; una activitat que simultaniejà amb el disseny de mobles i ornaments. Per tant, Sala se'ns presenta com un alumne que seguirà les passes del mestre tant en aquesta voluntat de compaginar les anomenades arts aplicades amb unes altres arts de caire autònom, com en la determinació d'exercir la docència.

És justament com a professor que Francesc Sala i Deulofeu tindrà un paper destacat: d'una banda pel treball directe amb els alumnes -tant els infants de les escoles elementals com els obrers que assistien a les classes de vespre als ateneus en sortir dels llocs de treball- i de l'altra per la contribució en la formació dels mestres que així podrien aplicar els nous mètodes pedagògics en l'ensenyament del dibuix (Fig. 1). Perquè Francesc Sala viurà en primera persona, estant a Barcelona, l'efervescència del moviment de renovació pedagògica i les ànsies dels sectors més avançats del país per sintonitzar amb les posicions de la nova pedagogia que ens arribaven de l'estranger. No podem deixar d'assenyalar l'any 1908 com un moment clau per al progrés dels nous corrents pedagògics perquè l'aprovació a l'Ajuntament de Barcelona del pressupost extraordinari de Cultura, promogut per Francesc Layret i Albert Bastardes, serà el punt de partida que culminarà, el 1917, amb la construcció dels grans grups escolars barcelonins (Ramon Llull, Pere Vila, Baixeras, Milà i Fontanals, entre d'altres) obra de l'arquitecte Josep Goday i del pintor Francesc Canyellas. Dins d'aquesta onada constructiva, des de 1915, els arquitectes Francesc de P. Nebot, Antoni de Falguera i Adolf Florensa elaboren projectes arquitectònics per a la construcció d'escoles arreu de Catalunya (Homs, 1915).

Així, en sintonia amb l'esperit de l'època, trobarem Francesc Sala treballant des de 1908 fins a 1912 a l'Escola de Mestres: una institució creada per Joan Bardina amb l'objectiu de materialitzar el

1. "Descobrimient del monument a Benet Mercader [sic], discurs de F. Sala Deulofeu". *Ciudadania*, núm. 24, 29-IX-1932.

Fig. 1. Sessió de dibuix del natural del grup de noies de l'Escola Menor de Belles Arts de la Bisbal, l'any 1924. Es distingeixen: 1. Carme Duran (?), 2. Pepeta Figueres, 3. [...] Comalat, 4. Ramoneta Avellí, 5. Rosa Saló, 6. Carme Darnaculleta, 7. [...] Sallés, 8. Maria Sabater, 9. Elena Grau. Procedència: ACBE Fons Emili Casas i Masbernà, fotogràf. [ACBE120-9-N-130].

seu ideal segons el qual l'autèntica renovació pedagògica havia de començar pels ensenyants. Al costat de Bardina, Sala impartí classes de dibuix, història de l'art i treballs manuals.

El 1914, amb aquesta voluntat de renovació docent que hem esmentat, Francesc Sala viatjarà a Madrid pensionat per la Diputació de Barcelona per seguir uns cursos al costat del professor Víctor Masriera, on estudià la psicologia de l'infant lligada amb la seva manera de dibuixar, a més de realitzar diverses sessions pràctiques en escoles primàries.² Allà obtindrà el certificat que li reconeixia l'aptitud pedagògica per a l'ensenyança del dibuix a les escoles normals i nacionals, i ja el trobarem aquell mateix estiu de 1914 formant part del cos de professors que impartiren cursos en la primera edició de l'Escola d'Estiu que organitzà la Mancomunitat a través del Consell de Pedagogia, un organisme creat el 1913. En aquest curs d'estiu, Sala féu d'ajudant de l'arquitecte Francesc de P. Nebot que hi impartia el curs "Dibuix intuïtiu per a nens", amb el qual es volia

2. AHDB, Lligall 4268, *Actes del Consell d'Investigació Pedagògica*, volum I, sessions de 19-XII-1913 i 24-III-1914.

promoure l'ensenyament del dibuix del natural. Aquest mètode del dibuix que treballa des del natural i arracona la còpia de làmines i figures de guix, a les quals se'ls havia de concedir només el just paper de fer de font per conèixer les realitzacions de la història de l'art, s'havia començat a introduir en el darrer quart del segle XIX en els ensenyaments específics d'art; i serà en aquest moment d'innovació, i a partir del coneixement del treball a les escoles normals de l'estranger, sobretot amb l'experiència que Eladi Homs tindrà en la seva estada als Estats Units, que s'aplicarà a Catalunya. Justament serà Eladi Homs, en uns articles publicats a la *Pàgina Artística de La Veu de Catalunya* pels mesos d'abril i maig de 1912, qui destacarà d'entre l'obra presentada a l'Exposició de Treballs Escolars el treball que s'està fent per a la introducció del mètode del dibuix del natural als Jesuïtes i al Grup Escolar de la Sagrada Família, guiats respectivament pels professors Enric Monserdà i Francesc Sala, mestre i deixeble (Homs, 1912a, 1912b). En aquesta mostra, Francesc Sala obtingué medalla de 2a classe, que venia a afegir-se a diverses distincions que li foren concedides al llarg del seu mestratge i que tindrien continuïtat en la seva estada a la Bisbal.

No ens ha d'estranyar, doncs, que, amb el perfil que acabem de descriure, quan morirà Joan Coromina i Pujol, el setembre de 1922, sigui justament en Francesc Sala en qui es pensarà des del consistori bisbalenc per cobrir la plaça vacant de professor de dibuix; i és ben natural que es fessin mans i mànigues per aconseguir-ho, perquè en Sala, tot i viure de sempre a Barcelona, havia anat fent estades esporàdiques a la Bisbal, sobretot a l'estiu coincidint amb la festa major, i els bisbalencs estaven al corrent del seu bon paper en la pedagogia del dibuix.

De l'arribada de Sala, doncs, la Bisbal n'anava plena. Tothom deia que qui arribava era un savi. A més, com que el trajecte que conduí a l'obtenció de la plaça no havia estat precisament un camí de flors i violes -no pas perquè Francesc Sala hagués tingut cap dificultat per guanyar el concurs per a la plaça de director, sinó per la controvèrsia generada amb Sebastià Padrós, el professor interí i contrincant, que no cregué que el procediment d'adjudicació de la plaça hagués estat prou clar-, el director acabat de nomenar desembarcà al nou destí amb una mar enrarida que afavorí que la major part dels bisbalencs, independentment de l'interès que els suscités l'Escola de Dibuix, n'estiguessin al cas (Serra, 2005, p. 175-190).

Fig. 2. Aula de dibuix al saló de descans del primer pis del Teatre Principal de la Bisbal, amb els models de guix, propis de les escoles acadèmiques, usats abans de l'arribada de Francesc Sala. (sense data, [anterior a 1923]). Procedència: ACBE Fons Emili Casas i Masbernà, fotogràf. [ACBE120-9-N-314].

L'escola que trobà Francesc Sala estava instal·lada al saló de descans del Teatre Principal, al carrer del Morró, un espai ampli i ben il·luminat que substituï la primitiva ubicació en uns baixos humits i rònecs de l'Hospital. Tot i disposar d'un espai capaç de complir la funció per a la qual s'havia destinat, la dotació de l'escola era precària i consistia en unes quantes reproduccions en guix de figures clàssiques, làmines i estampes, i uns quants elements de mobiliari vell del mateix Teatre (Fig. 2). En paraules de Sala, la qüestió preocupant no era només el dèficit material, sovint de més bon resoldre, sinó que tant la part moral com l'artística es trobaven en un estat lamentabilíssim. No obstant això, la voluntat mostrada des del Consell de Pedagogia de reestructurar els ensenyaments d'art feia tenir esperances de veure ben aviat l'escola bisbalenca transformada en una escola d'arts i oficis; fins i tot, potser instal·lada en un local bastit de nova planta (Serra, 2005, p. 192-195).

El projecte de reforma de les escoles de belles arts, d'arts i indústries i d'arts i oficis s'havia iniciat a la Diputació de Girona quan la nostra escola en depenia, i hi dedicà un temps des de 1917 l'ar-

quiteccte Joan Bordàs Salellas, que feia de director de l'Escola d'Arts i Oficis de Sant Feliu de Guíxols. El 1920, les escoles dependents de la Diputació de Girona foren traspassades al Consell de Pedagogia, que fou qui continuà el treball de reforma dels ensenyaments d'art.³ A finals de setembre de 1923 s'aprovà la nova reglamentació, però el pronunciament del capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, instaurant la dictadura militar féu trontollar tots els projectes de reorganització.

Francesc Sala, doncs, s'instal·lava a la Bisbal en el moment d'inici de la dictadura i veia, al cap de poc temps d'arribar, com el secretari de l'Ajuntament, Francesc de P. Vázquez, temorós de no haver fet una feina del tot transparent, se suïcidava; perdia així una persona en qui havia trobat el suport i la comprensió per fomentar l'Escola d'Arts i Oficis i fer-li assolir un paper preeminent en l'educació dels bisbalencs (Serra, 2005, p. 199-206).

Ara bé, el nostre mestre de dibuix tenia ben clars els objectius que s'havia proposat i ben aviat demostrà que l'opció que havia pres l'Ajuntament de donar-li suport i d'animar-lo a presentar-se a la plaça de director no havia estat endebades. Abans que Sala prenguéss possessió de la plaça de professor, les ensenyances per a obrers es feien amb la consideració de classes extraordinàries i el professor les cobrava a part. Per Francesc Sala, l'escola tenia "per missió especial l'ensenyament de l'element obrer sense més despeses que les establertes per als demés alumnes i traient el caràcter de classe extraordinària que fins ara se'ls feia".⁴ I aquesta va ser la línia de treball a la qual va dedicar-se d'una manera més ferma el nou professor de belles arts: l'ensenyança dels obrers per tal de poder aconseguir de fer-los competents en els oficis respectius, i així assolir un benefici comú perquè, al capdavall, de la feina ben feta, amb gust i amb el màxim de cura, no en gaudia només qui la feia sinó també qui l'encarregava.

La percepció que tenia Sala del paper que corresponia a l'escola no la situava en una posició de ser una mena de torre d'ivori encarcada, elitista i aïllada del seu entorn, sinó que havia de ser justament un organisme viu i permeable que havia d'estar al cas de les palpitations del seu entorn, i que havia d'aconseguir que aquest medi fos partícip de les seves ànsies, dels propis batecs, per aconseguir així una millora conjunta. És per això que ben aviat s'organitzaran expo-

3. AHG, Fons Diputació de Girona, *Lligall 2814-43* i *Lligall 2814-45*.

4. AHG, Fons Diputació de Girona, *Lligall 2776-14*, Francesc Sala a Antoni Rubí, 1-IX-1923.

sicions de treballs escolars, primerament d'àmbit únicament local, a la manera com la Mancomunitat de Catalunya havia organitzat, cada estiu, les exposicions generals escolars a Barcelona per poder tenir una visió general del nivell de les realitzacions de les escoles catalanes. A la Bisbal es van fer exposicions els anys 1925 i 1927. Aquesta darrera mostra obtingué comentaris elogiosos, d'entre els quals volem destacar els apareguts a *La Nova Revista* de la mà de Pere Vergés, director de l'Escola del Mar de Barcelona, que comparà la tasca de Francesc Sala i Deulofeu al capdavant de l'Escola d'Arts i Oficis bisbalenca amb la que havia dut a terme Francesc Galí a l'Escola Superior dels Bells Oficis de la Mancomunitat (Vergés, 1927).

Tal com hem comentat, Francesc Sala volia posar la formació dels obrers al nivell que corresponia i, essent conscient que era difícil d'aprendre un ofici sense tenir un contacte directe amb els respectius materials, introduí les classes de realitzacions, un aspecte molt innovador i que feia destacar l'escola bisbalenca per damunt de la resta. Es crearen dins de la secció d'obriers les especialitats de paletes, fusters, serrallers i ceramistes. Els ensenyaments tenien una part teòrica o expositiva de continguts d'aritmètica aplicada, geometria plana i de l'espai, perspectiva, nocions d'història de l'art... Als alumnes de cada especialitat se'ls proposaven exercicis pràctics relacionats amb els oficis respectius, que anaven des de la projecció de peces, la interpretació de plànols i projeccions gràfiques, fins a saber utilitzar les eines i dominar els processos pràctics més habituals dels seus oficis.

Per les Fires de Girona de l'any 1928 s'organitzà una exposició conjunta a la Casa de Misericòrdia de les escoles d'arts i oficis dependents de la Diputació de Girona. L'escola bisbalenca sobresortí d'entre les altres justament per aquest nou aspecte de les realitzacions. I fou justament per aquest bon paper que foren convidats a participar a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929, on els alumnes del senyor Sala exposaren la reproducció de la reixa barroca de l'església dels Dolors de la Bisbal. (B. [Casadevall], 1929; Matas, 1998) (Figs. 3, 4 i 5).

Amb la proclamació de la II República, l'abril de 1931, Francesc Sala tornà a veure despuntar la possibilitat de fer realitat la construcció d'un nou edifici per acollir l'Escola d'Arts i Oficis (Vilà-Clara, 1932). S'encarregà el projecte a l'arquitecte municipal, aleshores el figuerenc Pelai Martínez, que ja havia elaborat un anterior projecte l'any 1927. Tot i l'entusiasme mostrat des de la premsa local per

Fig. 3. Alumnes de la secció d'obriers de l'Escola Menor de Belles Arts de la Bisbal en el procés d'elaboració de la rèplica a escala de la reixa barroca de l'església dels Dolors de la Bisbal. (sense autor / sense data [cap a 1929]) AHGI Fons Diputació de Girona.

Fig. 4. Francesc Sala observa l'alumne Miquel Pous Martí en el treball de reproducció d'un dels dos àngels barrocs que coronaven els pilars que flanquejaven el portal d'accés al pati de l'església dels Dolors (sense autor / sense data [cap a 1929]). AHGI Fons Diputació de Girona.

Fig. 5. Reproducció de la reixa de l'església dels Dolors per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929 (sense autor / sense data [cap a 1929]). AHGI Fons Diputació de Girona.

poder fer realitat el projecte que hauria d'integrar l'Escola d'Arts i Oficis, l'Escola d'Idiomes i la Biblioteca Popular, altra volta quedà tot sobre el paper.

De l'entesa entre Francesc Sala i Deulofeu i Pelai Martínez en conservem -si bé adulterat per uns afegits ben recents que no tenen cap gràcia- el monument que la ciutat de la Bisbal bastí en homenatge al pintor Benet Mercadé al davant de l'església de la Pietat. Pelai Martínez dissenyà el cos polièdric de pedra de la font i Francesc Sala realitzà, a partir d'un autoretrat de Mercadé, el relleu en fang que hi ha encastat (Figs. 6, 7 i 8). En origen, la font rajava per la boca d'un cap de lleó de ceràmica, ben en sintonia amb aquella voluntat tan noucentista de recuperar els oficis d'art, i incomprensiblement ha estat substituït, en un poble de terrissers, per una planxa de metall lluent, asèptic, i una aixeta d'aigüera. Així mateix, el paviment primitiu fet amb rajols disposats de cantell remetia altre cop al treball de les bòbiles, un aspecte molt més propi de la nostra ciutat que no pas l'actual de pedra grisa que el va substituir. Les alzines, muts testimonis, per sort encara continuen al seu lloc (Fig. 9).

L'esclat de la Guerra Civil i el desenllaç posterior portà el nostre protagonista a ser sotmès, com tants d'altres, al judici dels tribunals de depuració. Francesc Sala no va ser sancionat i fou readmès en el seu càrrec el juny de 1939.

Fig. 6. Motlle de guix elaborat per Francesc Sala per a reproduir en relleu l'autoretrat de Benet Mercadé. Procedència: Terracotta Museu de Ceràmica. Fotografia: Jordi Serra.

Fig. 7. Fragment del motlle anterior amb detall de la signatura de Francesc Sala i Deulofeu. Procedència: Terracotta Museu de Ceràmica. Fotografia: Jordi Serra.

Fig. 8. Detall del monòlit de pedra que presideix la plaça de Benet Mercadé amb el relleu en terra cuita realitzat per Francesc Sala i Deulofeu. Fotografia: Jordi Serra.

Fig. 9. Vista de la plaça de Benet Mercadé, presa des de l'església de la Pietat, amb la font monòlit dedicada al pintor bisbalenc (sense autor / sense data, [cap a 1932]). Procedència: ACBE, Fons família Cruañas i Plaja.

Des del juliol de 1934, i essent evident que la construcció d'un nou edifici era inviable, l'Escola d'Arts i Oficis traslladà les seves classes al carrer dels Valls, al local del Teatre Bisbalenc. Aquest serà el darrer estatge que veurà Francesc Sala per a l'escola.

Els primers anys de la postguerra, per les Fires de Girona de 1946, l'escola de la Bisbal tornarà a exposar a Girona, aquesta vegada en una mostra individual. El senyor Sala ja té gairebé setanta anys, el camí no ha estat sempre fàcil, però els elogiosos comentaris que generarà a la premsa ens mostren com n'era de sòlid el treball i la dedicació que tingué en una empresa en la qual cregué sempre fermament. Aquesta serà la darrera exposició a Girona. El novembre de 1948 la Diputació de Girona li concedirà, a petició seva, la jubilació. En el seu lloc, dos nous professors, deixebles seus, agafen el guiatge de l'escola: Joan Turbau Coromina, nét del primer professor de l'escola, i Josep Vilà-Clara.

Francesc Sala marxà de la Bisbal poc temps després de la mort de Francesca Boloix i Orriols, la seva muller, i morí el febrer de 1951. A la Bisbal, tristament, cap placa no recorda un home que representà l'esperit de tota una època, només l'anotació al llibre de plens acordant de transmetre el condol als seus familiars.

BIBLIOGRAFIA

- B. [CASADEVALL, B.] (1929). "Una joia". *El Bisbalenc*, 88 (7 de juny de 1929), p. 1-2.
- FLAMA [FOLCH I TORRES, J.] (1912). "La normalització dels mestres de dibuix y l'organització de les escoles". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 146 (3 d'octubre de 1912)
- FLAMA [FOLCH I TORRES, J.] (1914). "La reforma de l'ensenyança del dibuix". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 240 (23 de juliol de 1914)
- FLAMA [FOLCH I TORRES, J.] (1916). "Un aspecte de Reforma de l'Ensenyança del Dibuix". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 317 (10 de gener de 1916)
- FOLCH I TORRES, J. (1912a). "De l'ensenyar dibuix". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 142 (5 de novembre de 1912)
- FOLCH I TORRES, J. (1912b). "Les petites institucions locals d'ensenyança artística". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 144 (19 de setembre de 1912)
- GALÍ, A. (1982). *Història de les institucions i del moviment cultural a Catalunya. 1900 a 1936. Llibre V, Ensenyament Tècnic-Artístic. Moviment Artístic*. Barcelona: Fundació Alexandre Galí, 1982.
- HOMS, E. (1912a). "El dibuix ab carabaces a l'Exposició de Treballs Escolars". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 122 (18 d'abril de 1912)
- HOMS, E. (1912b). "El dibuix sense carabaces a l'Exposició de Treballs Escolars". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 125 (9 de maig de 1912)
- HOMS, E. (1912c) "La Pedagogia Nova s'obre pas". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 133 (4 de juliol de 1912)
- HOMS, E. (1915). "El sentiment artístic dins la ideologia Montessoriana". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 300 (13 de setembre de 1915)
- LLOBERAS, P. (1970). *La Bisbal. El poble, els senyors, els menestrals*. Barcelona: Selecta, 1970.
- LLORENS ARTIGAS, J. (1922). "L'ensenyament dels Bells Oficis, empresa nacional". *La Veu de Catalunya. Pàgina Artística*, 562 (20 d'agost de 1922)
- MATAS i BALAGUER, J. (1998). "De com un tros de la Bisbal va anar a l'Expo Universal". *El Drac*, 36 (1998), p. 32-33
- PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (dir.) (1994a). *El Noucentisme, un projecte de modernitat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Centre de Cultura Contemporània de Barcelona). Fundació Enciclopèdia Catalana, 1994.
- PERAN, M.; SUÀREZ, A.; VIDAL, M. (dir.) (1994b). *Noucentisme i ciutat*. Madrid: Ed. Electa, 1994.
- SERRA I TEIXIDOR, J. (2005). *Les escoles menors de belles arts al Baix Empordà (1880-1939)*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2005. (Fontanetum; 9).
- VERGÉS, P. (1927). "L'Escola de Bells Oficis de La Bisbal". *La Nova Revista*, 10 (octubre de 1927), p.187-188
- VILÀ-CLARA, J. (1932). "La futura Escola d'Arts i Oficis, Idiomes i Biblioteca Popular". *Ciudadania*, 18 (11 d'agost de 1932)